

BOB DE GRAAFF

ONGEKEND EN ONDERSCHEIDEND

De geheime geschiedenis van de MIVD

Boom – Amsterdam

© 2022 Bob de Graaff

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

Het Nederlands Instituut voor Militaire Historie is een zelfstandig wetenschappelijk onderzoeks- en documentatiecentrum binnen de Nederlandse Defensie Academie (NLDA). Deze publicatie maakt deel uit van het onderzoeksprogramma van de Faculteit Militaire Wetenschappen van de NLDA. De meningen en opvattingen die in deze publicatie worden uitgesproken, zijn en blijven voor de verantwoordelijkheid van de auteur. Zij geven niet noodzakelijkerwijs de mening weer van de minister van Defensie.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

The views expressed in this publication are those of the author and do not necessarily reflect the views of the Minister of Defence.

Vormgeving: Marry van Baar

Kaart p. 271: NIOD, *Srebrenica, een 'veilig gebied'. Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area*, Amsterdam: Boom, 2011, p. 1384.

ISBN 9789024444649

NUR 680

www.boomgeschiedenis.nl

www.defensie.nl/nimh

INHOUD

‘Elk woord telt’

Voorwoord directeur Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst 7

Inleiding en verantwoording 9

1. 1912-1940: neutraliteit in het gedrang 15
2. Het Venlo-incident: neutraliteit in diskrediet 44
3. De Tweede Wereldoorlog: de harde les van afhankelijkheid 61
4. De eerste jaren na de oorlog: een nieuw begin 70
5. Een verdacht overlijdensgeval in Zürich 83
6. 1950-1968: gefixeerd op de hardware 94
7. Nieuw-Guinea: het incident bij Vlakke Hoek 109
8. 1968-1987: temperatuurwisselingen in de Koude Oorlog 123
9. Contra-inlichtingen: ongewenste belangstelling van het Warschaupact 144
10. Spionagetrekpleister AFCENT 165
11. Het werk van militair attachés, in het bijzonder in Polen 176
12. Ijsbrand Smit en de ‘natuurlijke bondgenoot’ 194
13. Een inbraak met gevolgen: de Utrechtse inbraak door Onkruid en het anti-militarisme 207
14. 1987-2000: een moeizame nieuwe start 225
15. Srebrenica: wachten tot het schot gevraagd wordt 266
16. Rechtsextremisme en wangedrag 297
17. De 21e eeuw: de professionalisering van de dienst 314
18. De samenwerking met de binnenlandse zusterdienst of ‘een beetje Ajax-Feyenoord’ 363
19. Humint-operaties van niveau 385
20. De samenwerking met het Korps Commandotroepen: Afghanistan 401
21. Even Den Haag bellen: een Lynx in Libië of de opvoeding van de klant 406
22. OPCW: een heterdaadje 417

Tot slot 424

Afkortingen 433

Bijlagen 440

Suggesties voor verder lezen en onderzoek 449

Personenregister 459

‘ELK WOORD TELT’

Je moet het verleden kennen, om het heden te begrijpen en zo vooruitziend vermogen te creëren. Dat laatste is anno 2022 de kern van het werk van de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD), net als van de diensten waaruit hij is ontstaan.

Dit boek draagt bij aan het kennen van het verleden en aan het begrijpen van het heden. In volledige vrijheid heeft professor Bob de Graaff de afgelopen drie jaar uitgebreid onderzoek gedaan in de archieven van de MIVD en dit boek is zijn verslag. Het resultaat is indrukwekkend en ongecensureerd behoudens een controle op staatsgeheime informatie.

Namens alle (oud-)medewerkers van de dienst dank ik de schrijver voor zijn doorzettingsvermogen, zijn analyses en zijn scherpe pen. Als inlichtingenexpert weet hij als geen ander dat ‘elk woord telt’. Ik wens u veel leesplezier.

Generaal-majoor drs. J.R. (Jan) Swillens
Directeur Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst

INLEIDING EN VERANTWOORDING

De MIVD en zijn voorgangers hebben niet altijd een grote waardering aan de dag gelegd voor de eigen geschiedenis. In 1974 besloot de commandant van de School Militaire Inlichtingendienst (SMID) weliswaar een onderzoek in de archieven in te stellen naar documenten die van belang konden zijn voor een eventuele geschiedschrijving over de Landmachtinlichtingendienst (LAMID), maar dat kwam niet van de grond, mogelijk doordat er een schaarste aan documenten was. Zoals de toenmalige algemeen rijksarchivaris in februari 1997 signaleerde: 'Bij de taakvoorgangers van de MID is vernietiging van de archiefbescheiden uitgangspunt geweest bij het archiefbeheer.' Typerend voor deze opstelling was een vraag die eind jaren tachtig de ronde deed bij de LAMID naar aanleiding van de ontdekking door een van de bureauhoofden van twee dozen geheim materiaal dat uit de jaren 1946-1949 zou dateren. Had een van de andere bureauhoofden nog interesse? Want het was 'puur historisch materiaal', of vond iemand het nog 'saillant' genoeg om de inhoud voor vernietiging te behoeden? Gelukkig werd in dit geval althans een deel van het materiaal bewaard.

Bij de inlichtingen- en veiligheidsdiensten van de twee andere krijgsmacht-delen, de Marine Inlichtingendienst (MARID) en de Luchtmacht Inlichtingen-dienst (LUID), was het historisch besef eveneens tamelijk gering. Rond de jaarwisseling 1985-1986 werd het hoofd van de MARID, tevens hoofd van de afdeling Inlichtingen en Veiligheid van de Marinestaf, kapitein-ter-zee S.W. van Idsinga, er door een van zijn voorgangers, Gerard Vermeulen, op geattendeerd dat de inlichtingendienst van de marine inmiddels een halve eeuw bestond. Dit was de aanleiding om voor het eerst in het bestaan van de dienst een reünie te organiseren. Die vond op 30 mei 1986 op het Marinecomplex in Amsterdam plaats. De bijeenkomst begon aan het eind van de middag met een receptie, gevolgd door een 'aangeklede nassi-maaltijd', waarvoor de genodigden zelf een bedrag van vijftien gulden moesten neertellen. De 617 aanwezigen, ongeveer de helft van het aantal aangeschrevenen, werden bovendien nog getrakteerd op een welkomsttoespraak van diensthoofd Van Idsinga en op een caleidoscoop aan 'MARID-evenementen'. Dat laatste op initiatief van de aanstichter Vermeulen en van de man die eind 1935 in zijn eentje het begin van het inlichtingenbureau

van de Marinestaf had gevormd, de toenmalige luitenant-ter-zee eerste klasse C. Moolenburgh.

In zijn openingstoespraak moest Van Idsinga aankondigen dat deze eerste reünie tevens de laatste zou zijn die de MARID organiseerde. De minister van Defensie, Job de Ruiter, had namelijk kort daarvoor de ‘voor de Krijgsmachtdelen redelijk verrassende toezegging’ gedaan dat de drie militaire inlichtingen- en veiligheidsdiensten binnenkort zouden worden omgevormd tot één militaire inlichtingendienst. De MARID zou dus binnenkort verleden tijd zijn. Omkijken, aldus Van Idsinga, kon echter geen kwaad: ‘In een tijdperk van veranderingen, soms doorgevoerde, grotere openheid dan voorheen, en modernere verwervingsmethoden zou zo’n koppeling met het verleden zeer grote waarde kunnen hebben.’

Van Idsinga had echter het bureaucratisch verzet van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten van de krijgsmachtdelen onderschat. Het zou nog tot het jaar 2000 duren voordat er daadwerkelijk één geïntegreerde Militaire Inlichtingendienst (MID) was, zodat het eind oktober 1995 nog mogelijk was het zestigjarig bestaan van de MARID te vieren. Bij die gelegenheid werden de bezoekers geattendeerd op een binnenkort te verschijnen boek over de dienst. Dit zou worden samengesteld door twee oud-medewerkers, Martin Jensen en Wies Platje, aan de hand van informatie verstrekt door Gerard Vermeulen en een reeks interviews met andere oud-medewerkers. Samen met een institutionele publicatie over de diensten, die loopt tot eind twintigste eeuw, is dit de enige boekpublicatie die exclusief de Nederlandse militaire inlichtingendiensten als onderwerp heeft. Het verscheen in 1997. Sinds 2002, het jaar waarin de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD), de opvolger van de MID, tot stand kwam, is er weliswaar in de media en de politiek voor deze dienst veel meer aandacht geweest dan voor al zijn voorgangers, maar tot een boekpublicatie leidde dit vooralsnog niet.

Hoewel inlichtingen- en veiligheidsdiensten gewoonlijk vooral vooruitkijken, om opdoemende dreigingen en kansen te onderscheiden voordat anderen dit doen, blijven de argumenten die Van Idsinga in 1985 gebruikte om achterom te kijken nog steeds valide. Als iemand die zich sinds het midden van de jaren tachtig heeft beziggehouden met inlichtingengeschiedenis was ik dan ook prettig verrast met het besluit van de leiding van de MIVD eind 2017 om de geschiedenis van de eigen dienst en zijn voorgangers in kaart te laten brengen, wat moest resulteren in een publieksboek. Het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) werd opdrachtnemer en verzocht mij in 2019 deze geschiedschrijving tot stand te brengen. Daartoe werd ik vanuit de Universiteit Utrecht bij het NIMH gedetacheerd. Drie jaar lang heb ik zonder beperkingen onderzoek kunnen doen in het archief van de dienst, of beter gezegd: de vele afzonderlijke archiefbestanden. Soms was ik verbaasd over wat bewaard was gebleven, soms was ik teleurgesteld door wat verloren was gegaan. Het stelde mij in elk geval in staat om de algemene inzichten die ik in de loop der jaren omtrent het werken en de historie

van inlichtingen- en veiligheidsdiensten heb opgedaan te toetsen aan de praktijk van 110 jaar Nederlandse militaire inlichtingendiensten, zoals ik die kon reconstrueren aan de hand van het archief.

Het zal niemand verbazen dat ik niet alles kan publiceren wat ik heb gezien. Dit ligt niet alleen aan de toch nog grote omvang van het archief. In weerwil van het streven naar grotere openheid, blijft de MIVD bepaalde zaken, zoals de dienst zelf zegt, ‘zinnig geheim’ houden zonder nodeloos geheimzinnig te doen. Deze geheimhouding, waartoe de dienst wettelijk verplicht is, betreft in hoofdzaak de modus operandi of werkwijze, het actuele kennisniveau van de dienst, de namen van medewerkers en bronnen en de relaties van de dienst met buitenlandse partnerdiensten. Waar zulke geheimhouding noodzakelijk was, is echter zoveel mogelijk gezocht naar alternatieve voorbeelden en naar manieren van beschrijven die het desbetreffende aspect alsnog konden belichten. Toch blijft het jammer dat de relaties met de buitenlandse partnerdiensten veelal buiten beeld moesten blijven, want juist op dit terrein oogstten de diensten soms de grootste successen, bijvoorbeeld door gezamenlijke operaties of doordat de Nederlandse dienst een buitenlandse zusterorganisatie goed kon helpen.

Niettemin bleek het mogelijk meer dan een tipje van de sluier op te lichten en een geschiedenis te schrijven van de institutionele ontwikkeling die de militaire inlichtingendiensten hebben doorgemaakt sinds de oprichting van het Studie-bureau Vreemde Legers in 1912. Deze ontwikkeling wordt steeds geplaatst in de context van de veranderende internationaal-politieke verhoudingen. Daarnaast biedt deze geschiedschrijving een aantal hoofdstukken, die een bepaalde gebeurtenis uit het bestaan van de diensten of een specifiek aspect van hun werk belichten. Het kan daarbij gaan om een manier van inlichtingenvergaring, zoals het werken met menselijke bronnen of met militair attachés, of een voorbeeld van contra-inlichtingenwerk. Het kan ook gaan om een bepaald incident, zoals de slag bij Vlakke Hoek in Nieuw-Guinea in 1962 of om de stranding van een Lynx-helikopter bij een reddingsoperatie bij het Libische Sirte in 2011. Deze twee casussen illustreren bijvoorbeeld respectievelijk de *early warning*-functie van de Nederlandse militaire inlichtingendiensten en de relatie tussen de militaire diensten als inlichtingenproducenten en de afnemers van hun producten. Alles tezamen bieden de meer chronologisch geordende hoofdstukken, die de ontwikkeling van de dienst en zijn voorgangers beschrijven, en de casushoofdstukken een goed beeld van de Nederlandse militaire inlichtingen- en veiligheidsdiensten.

Uit het totaaloverzicht dat zo geboden wordt, blijkt dat de Nederlandse militaire inlichtingendiensten er weliswaar steeds naar hebben gestreefd te excelleren door hun onderscheidend vermogen, zoals zij dat noemden, maar dat het resultaat niet altijd navenant is geweest. Door bijvoorbeeld gebrekkige middelen, politieke desinteresse, weinig en soms ondeskundig personeel, een tekort aan bevoegdheden en ongezonde competitie met andere diensten bereikten zij lange

tijd minder dan mogelijk zou zijn geweest. Vooral de laatste decennia, ruwweg vanaf eind 1999, is de dienst echter professioneler en effectiever geworden. Niet alleen de beschrijving van de dienst in de 21e eeuw, maar ook een aantal zorgvuldig geselecteerde en beschreven operaties uit de laatste 25 jaar zullen de lezer hiervan hopelijk overtuigen.

Dit boek werd mogelijk door de unieke onbeperkte toegang die ik gedurende drie jaar had tot het archiefmateriaal van de MIVD. Bovendien heb ik ruim dertig (oud-)hoofden en (voormalige) medewerkers van de MIVD en zijn voorgangers geïnterviewd. Dit materiaal is aangevuld met uitvoerige literatuurstudie en met archiefmateriaal dat ik bij vorige onderzoeken reeds had verzameld. In een enkel geval is aanvullend archiefonderzoek buiten de archieven van de MIVD verricht. Ik ben de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) zeer erkentelijk dat deze dienst voor enkele in dit boek behandelde onderwerpen de eigen archieven openstelde. Een verzoek om toegang tot een aantal bestanden uit het archief van het kabinet van de minister-president waarvoor openbaarheidsbeperkingen gelden, bleef vooralsnog onbeantwoord.

Er blijft dus ruimte voor nader archiefonderzoek en verdere publicaties. Met de verschijning van dit boek is de geschiedenis van de Nederlandse militaire inlichtingen- en veiligheidsdiensten dan ook niet in steen gehouwen. Dit boek beoogt juist een richtingwijzer te zijn voor verder onderzoek en aanleiding te zijn voor een inlichtingendebat.

Hoe vaak ik ook in grote eenzaamheid gebogen heb gezeten over de archiefstukken, zou dit boek niet zonder de hulp van anderen tot stand zijn gekomen. Veel dank ben ik verschuldigd aan de begeleidingscommissie die bij aanvang van het onderzoek in het leven werd geroepen. Zij heeft bestaan uit dr. J. Augusteijn (Universiteit Leiden), dr. A. Claver (Devil's Advocate MIVD), dr. J.J. Dankers (coördinator contractonderzoek Universiteit Utrecht), prof.dr. B.A. de Graaf (Universiteit Utrecht), prof.dr R.V.A. Janssens (Universiteit van Amsterdam)* en prof. dr. B. Schoenmaker (directeur NIMH). De begeleidingscommissie las de verschillende hoofdstukken en voorzag deze van commentaar. De discussies in deze commissie en de suggesties van de commissieleden zijn voor mij als auteur zeer waardevol gebleken.

Bovenal ben ik drs. H.M. van de Meeberg dankbaar, die tijdens het onderzoek mijn vaste aanspreekpunt bij de dienst was. Als levend geheugen van de organisatie was hij een voortdurend beschikbaar klankbord, bij wie ik mijn ideeën en voorlopige bevindingen kon toetsen. Hij legde ook de meeste contacten voor de interviews met (voormalige) hoofden en medewerkers van de MIVD en zijn voorgangers. Uiteraard zijn deze geanonimiseerd.

* Professor Janssens moest helaas al vroeg in het project om persoonlijke redenen zijn lidmaatschap van de begeleidingscommissie opzeggen. Hij werd daarna vervangen door dr. J. Augusteijn.

In dit boek worden over het algemeen slechts de hoofden van de diensten bij name genoemd. De namen van de overige medewerkers blijven, op enkele uitzonderingen na, onvermeld. Dit doet uiteraard geen enkele afbreuk aan de waardering voor hun werkzaamheden. Deze waardering geldt mijnerzijds in het bijzonder voor de niet aflatende inspanningen van de archivaris van de dienst en zijn medewerkers die het mij mogelijk hebben gemaakt dit boek tot stand te brengen.

Tot slot zij opgemerkt dat de gedrukte versie van dit boek geen notenapparaat en bibliografie kent. Wie daar belangstelling voor heeft, wordt verwezen naar de e-bookversie waarin deze zaken wel aanwezig zijn en die voor de kopers van het boek gratis beschikbaar is. In de gedrukte versie worden aan het slot wel handreikingen gedaan voor verder lezen en onderzoek.

1912-1940: NEUTRALITEIT IN HET GEDRANG

In de loop van de negentiende eeuw werd inlichtingenvergaring in Europa steeds minder een persoonlijke zaak van vorsten, admiraliteiten en generaals, zoals dat in voorgaande eeuwen het geval was geweest. Inlichtingenwerk kreeg nu een plaats in de nationale overheidsbureaucratieën. Waar het militaire inlichtingen betrof, vooral binnen de generale staven. Waar het ging om binnenlandse dreigingen, in het bijzonder van anarchistische, socialistische en communistische zijde, werd inlichtingenwerk een aangelegenheid van ministeries van Binnenlandse Zaken en van politieorganisaties, zoals de Britse *Special Branch* of de Franse *Sûreté*.

Een laatkomer

In Nederland duurde het in vergelijking met de omringende landen lang voordat de verstatelijking van het inlichtingenwerk zich doorzette. Ingeklemd tussen Duitsland, Groot-Brittannië en op enige afstand Frankrijk had Nederland in Europa na de totstandkoming van het Duitse keizerrijk in 1871 vooral met deze grote buur in het oosten te maken. In Azië daarentegen was Nederland voor de bescherming van zijn koloniale rijk in de Indonesische archipel aangewezen op de bescherming van het Verenigd Koninkrijk, dat daar aangrenzende gebieden beheerste. Zolang het Verenigd Koninkrijk en Duitsland in tegengestelde kampen zaten, was een keus voor het ene land dus altijd ook een keus tegen het andere land, en daarmee riskant. Opeenvolgende Nederlandse regeringen voerden mede daarom een neutraliteitsbeleid.

De spanningen die vanaf het begin van de twintigste eeuw optraden tussen de grote Europese mogendheden leidden tot groeiende inlichtingenbehoeften bij de toenmalige minister van Oorlog Hendrik Colijn. Daarom riep de Nederlandse legerleiding in 1912 een Studiebureau Vreemde Legers in het leven, dat vanaf oktober 1913 onder leiding stond van eerste luitenant der cavalerie Han Fabius. Dit bureau was het begin van de Nederlandse militaire inlichtingendienst. Het werd enkele weken vóór het begin van de Eerste Wereldoorlog, op 25 juni 1914,

omgezet in de derde afdeling van de Generale Staf (GS III), aanvankelijk als eenmansbedrijf.

Zoals de oorspronkelijke benaming aangaf, bestond de hoofdtak uit het in kaart brengen van buitenlandse strijdkrachten. Dit gebeurde voornamelijk op basis van openbare gegevens en met behulp van rondreizende officieren, zakenlui, douanebeambten en grensbewoners. Deze verspieders voor het vaderland werden kondschappers genoemd. Ten tijde van de Tiendaagse Veldtocht (1831), rond de afscheiding van België, was er kortstondig een kondschapdienst van het leger geweest en die werd rond 1906 opnieuw in het leven geroepen. Ook de Nederlandse marine kende allang zogeheten kondschappen, in dit geval afkomstig van de koopvaardij, de visserij en het loodswezen. Het werk van Fabius was trouwens weinig geheim: zijn maandelijkse 'Militair-Politieke Overzichten' werden, ontdaan van de meest geheime informatie, gepubliceerd in de *Militaire Spectator*.

Weliswaar was Nederland laat ten opzichte van andere landen met de instelling van een inlichtingenbureau, maar de bescheiden taakstelling van GS III verschilde nu ook weer niet heel erg van die van inlichtingendiensten in de omliggende landen. Tot in de eerste jaren van de twintigste eeuw kreeg spionage, ook nadat het in heel Europa voornamelijk een overheidstaak was geworden, in de meeste landen weinig aandacht, noch in offensieve, noch in defensieve zin. Dat hoefde ook niet. Zaken die later geheim zouden worden gehouden, zoals scheepsbouwplannen voor de marine, waren indertijd nog nauwelijks afgeschermd.

Aan deze openheid kwam een eind toen de Britse en de Duitse regering overgingen tot een wapenwedloop door de bouw van kapitale slagschepen. Desondanks was het goede inzicht dat de leger- en marinestaven van de grote mogelijkheden bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 hadden van de slagordes van zowel tegenstanders als bondgenoten, vrijwel geheel gebaseerd op open bronnen.

De gemiste inlichtingenrevolutie van de Eerste Wereldoorlog

Tijdens de Eerste Wereldoorlog bleef Nederland neutraal. Die oorlog was daarvoor vanuit Nederlands perspectief vooral 'de oorlog van de anderen'. Dit was zeker het geval op inlichtingengebied. De achterstand die Nederland ten opzichte van andere Europese landen had met betrekking tot militaire inlichtingenvergaring was in 1914 nog tamelijk klein. In de jaren 1914-1918, die de geboorte van het moderne inlichtingenwerk betekenden, werd deze kloof echter bijzonder groot.

In de oorlogvoerende landen kregen vele duizenden in deze jaren emplooi in zowel militaire als civiele bureaucratische inlichtingenapparaten en zij produceerden gigantische aantallen inlichtingenrapporten. Nieuwe werkwijzen en technologieën kwamen tot stand die de hele twintigste eeuw hun waarde behielden. Hoewel in voorgaande eeuwen het gebruik van zogeheten zwarte kamers,

waar brieven werden geopend en gelezen, geen onbekend fenomeen was geweest, markeerde 1914 het begin van een intensieve postcensuur in alle Europese landen. In het Verenigd Koninkrijk alleen al telde deze censuurdienst ongeveer zesduizend medewerkers.

Voor het eerst werd bij inlichtingenvergaring grootscheeps technologie toegepast. De Eerste Wereldoorlog leidde bijvoorbeeld tot een breed opgezette toepassing van *signals intelligence* (of sigint), het onderscheppen van elektronisch en radiografisch berichtenverkeer. Bij het uitbreken van de oorlog hadden de meeste legers nog geen eenheid voor cryptoanalyse, maar in de volgende jaren kwam het blootleggen van geheime codes tot een enorme bloei. Dit kon tot grote militaire voordelen leiden. Een van de bekendste voorbeelden uit de Eerste Wereldoorlog is de Britse ontcijfering begin 1917 van het telegram van de Duitse minister van Buitenlandse Zaken Arthur Zimmermann. Uit de ontcijferde tekst bleek dat de Duitse regering heimelijke acties tegen de Verenigde Staten voorbereidde en stimuleerde. Het overbrieven van deze ontdekking door de Britse aan de Amerikaanse regering droeg ertoe bij dat de laatste aan de oorlog ging deelnemen, met desastreuze gevolgen voor de Duitse oorlogvoering. Cryptografie, het ontwikkelen van codes, maakte eveneens een onstuimige ontwikkeling door: aan het eind van de oorlog begon de automatisering van het geheimschrift met behulp van codeermachines. Het uitpeilen van posities van vijandelijke schepen, zeppelins en militaire eenheden met behulp van triangulatie en ondersteund door *traffic analysis*, gebaseerd op oproepsignalen, werd op ruime schaal geïntroduceerd door zowel Britten als Fransen. Omdat zij wisten welke successen zij zelf hiermee boekten, probeerden zij ook strikte discipline door te voeren in het gebruik van communicatie door de eigen troepen, de zogeheten verbindingsbeveiliging.

De Eerste Wereldoorlog was op het westelijk front al gauw een loopgravenoorlog geworden. Blind oprukken van troepen in het niemandsland tussen de ingegraven partijen leidde menigmaal tot vele duizenden doden tegelijk. Het leveren van strijd zonder gebruikmaking van inlichtingen kreeg daardoor een bijna misdadig karakter. Verkenning met vliegtuigen bood uitkomst, mede ter ondersteuning van de veldartillerie. Telden de Britse strijdkrachten bij het begin van de Eerste Wereldoorlog nauwelijks meer dan honderd vliegtuigen, aan het eind van de oorlog waren het er ruim 22.000. Met behulp daarvan maakten de Britten tijdens de oorlog meer dan een half miljoen luchtfoto's. Interpretatie daarvan groeide bij alle strijdende partijen uit tot een aparte inlichtingendisipline. Tegelijk werd op de grond geluidmetings- en zichtapparatuur geïnstalleerd om de aard en locatie van vijandelijke artillerie vast te stellen. Technologische ontwikkelingen stelden ook eisen aan de expertise van spionnen. Een spion met maritieme belangstelling bijvoorbeeld kon niet langer 'zo maar iemand' zijn. Hij moest nu kennis hebben van zaken als (scheeps)artillerie, ballistiek, elektrotechniek, metallurgie, hydrografie en radiografie.

Naast alle technologische vernieuwing bleef *human (sources) intelligence* (humint), het werken met menselijke bronnen, echter belangrijk. Dit betrof bijvoorbeeld de spionage die vooral door netwerken in België plaatsvond om de logistieke bewegingen ten behoeve van de Duitse troepen te achterhalen, een activiteit waarvoor de Britten tijdens de oorlog zesduizend agenten hadden ingeschakeld. De allerbelangrijkste menselijke inlichtingenbron was voor zowel Britten als Duitsers echter krijgsgevangenenondervraging. Ook documenten die werden aangetroffen op krijgsgevangenen werden aan een gedegen analyse onderworpen. Om krijgsgevangenen te kunnen ondervragen en de hand te leggen op documenten, werden zelfs speciale acties ondernomen tegen vijandelijke stellingen om gevangenen te maken, *intelligence-led* operaties, zou men nu zeggen.

Tijdens de oorlog verzelfstandigden inlichtingenvergaring (verwerving) en analyse (verwerking), die voorheen meestal samenvielen, zich tot twee afzonderlijke disciplines van het inlichtingenwerk. *All-sources*-analyse, analyse op basis van integratie van tal van gegevens, werd belangrijker dan ooit, waarbij er 'misschien aan wel vijftig draadjes in vijf verschillende landen moest worden getrokken om één vaststaand feit naar boven te halen'. Iedereen speelde daarin zijn rol. Bijna een eeuw voordat het Amerikaanse leger het begrip *ES2, every soldier a sensor*, als paradigmaverschuiving benoemde en tot doctrine verhief, schreef een Britse inlichtingenofficier al dat iedere militair zichzelf moest zien als een inlichtingenvergaarder. Het bijhouden van alle verschuivingen van vijandelijke militaire en maritieme posities leidde bij inlichtingenorganen niet alleen tot het werken met slagordegegevens, maar ook met normbeelden, die het mogelijk maakten opvallende afwijkingen te signaleren, en met indicatoren voor dreigend gevaar. Daardoor verzelfstandigde de zogeheten *indicators and warning*-analyse zich eveneens tot inlichtingendisdiscipline.

De Eerste Wereldoorlog zag tevens de introductie van de zogeheten *intelligence summaries* (intsums), inlichtingenrapporten die met een zekere frequentie (dagelijks, wekelijks, maandelijks) verschenen. Ook het typische taalgebruik van analisten, gelardeerd met uitdrukkingen van waarschijnlijkheden, en het werken met toekomstscenario's kregen vorm.

Misleiding werd, vooral op tactisch vlak, tijdens de Eerste Wereldoorlog op grote schaal gebruikt. Ook veel andere methodes die later in de twintigste eeuw nog vaak werden beproefd kwamen in zwang, zoals *stay-behind*-operaties, het achterlaten van agenten achter de linies van een oprukkende vijand, alsmede het droppen van agenten uit vliegtuigen, strategische communicatie, gericht op beïnvloeding van eenheden en de bevolking van zowel het eigen als andere landen, en *covert action*, dat wil zeggen nadelige acties ten aanzien van de tegenstander zonder dat de herkomst duidelijk is. Hoewel vrouwen tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog soms al een aanzienlijke rol hadden gespeeld, namen zij tijdens de Eerste Wereldoorlog voor het eerst op grote schaal deel aan het inlichtingenwerk. Verder kwam het tussen Fransen, Britten, Russen (tot 1917) en Amerikanen

(vanaf 1917) tot een voordien ongekend niveau van internationale inlichtingen-samenwerking en -uitwisseling, evenals tussen Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. Dit alles laat zien hoe omvangrijk, hoe veelomvattend en hoe ingrijpend het inlichtingenwerk tijdens de Eerste Wereldoorlog werd.

Een preciaire balans

Tegen deze achtergrond was de ontwikkeling van GS III tijdens de Eerste Wereldoorlog zeer bescheiden. Fabius mocht zijn bureau uitbreiden wegens het belang dat de Nederlandse regering had bij zowel inzicht in het krijgsverloop als de bewaking van de neutraliteit. Aan het eind van de oorlog zou GS III 25 medewerkers tellen, waarvan 12 officieren. Het bureau wist, mede door ondervraging van deserteurs, de uitzending van militair attachés naar enkele belangrijke Europese hoofdsteden in 1916 en informatie van Nederlandse reizigers naar het buitenland, een redelijk beeld te krijgen van de omvang, de dispositie en het moreel van vooral de Duitse en Franse strijdkrachten.

Daarnaast kreeg Fabius steun van een nieuwe afdeling van de Generale Staf, GS IV, belast met postcensuur, het tappen van telefoons, het peilen van radiostations en het onderscheppen van radiografisch verkeer. De censuurdienst, die werkte op basis van bureaus die in diverse grote steden in of nabij postkantoren waren ondergebracht, voorzag de legerleiding van informatie ontleend aan brieven, telegrammen en telefoongesprekken over de slagorde en verplaatsing van buitenlandse legeronderdelen in de nabijheid van de Nederlandse grens en over het moreel van de buitenlandse troepen. Tegelijkertijd moest de censuur het prijsgeven van militaire geheimen in correspondentie van Nederlandse gemobiliseerde militairen tegengaan. Verder moest de censuur specifiek aandacht besteden aan signalen van spionageactiviteiten en ontduiking van in- en uitvoerverboden, die cruciaal waren in het kader van de neutraliteitshandhaving.

Met onderschepte berichten wist de eerste luitenant der infanterie Henri Koot aanmerkelijke crypto-analytische resultaten te bereiken ten aanzien van zowel diplomatiek als militair berichtenverkeer van de oorlogvoerende landen. Zo onderschepte GS IV bijvoorbeeld het berichtenverkeer tussen Duitse radiostations en onderzeeërs. Ook de telegrammen van de Duitse inlichtingendienst vormden voor Koot geen geheim. Onder diens leiding kwamen ongeveer 35 mensen te werken. De Radioluister- en Controledienst, die deel uitmaakte van GS IV, beschikte over peilstations in Utrecht, Hulst (later: Terneuzen), Delfshaven, Herten (bij Roermond), Schoorl, Rolde, 's-Heerenberg en Schiermonnikoog. Zij moesten radiozenders op Nederlands grondgebied die in verbinding stonden met oorlogvoerende landen uitpeilen. Deze dienst slaagde erin enkele van dergelijke zenders in Rotterdam en Noord-Brabant het zwijgen op te leggen. Het succes was echter beperkt, zodat na verloop van tijd enkele stations werden gesloten

of verplaatst. Ten slotte zou de Radioluister- en controledienst in november 1919 worden opgeheven.

Ook op cryptografisch gebied had de Nederlandse marine een primeur, die echter onvoldoende werd uitgebuit. In 1915 ontwikkelden de marineofficieren R.P.C. Spengler en Th.H. van Hengel als eersten in de wereld een codeermachine die werkte met vier rotoren, een voorloper van de bekende Enigma-machine die de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog gebruikten en waarvan de codes slechts met grote inspanning door de geallieerden gebroken konden worden. Hun patentaanvraag viel kort na de oorlog echter door een slinkse actie van een familielid van een van de partners van het octrooibureau in Duitse handen.

GS III runde geen eigen agenten, maar was in de eerste plaats een verzamel- en distributiepunt voor inlichtingen die afkomstig waren van kondschappers, die hun berichten afgaven aan divisiecommandanten. Tevens was er een nauwe relatie tussen GS III en de in 1916 uitgezonden militair attachés (naar Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Zwitserland). Deze laatsten mochten echter geen spionage bedrijven, omdat dit de neutraliteit van Nederland in gevaar zou kunnen brengen. Verder maakte GS III gebruik van informatie van in Nederland geïnterneerde militairen en deserteurs uit de oorlogvoerende landen. Volgens Fabius had hij via deze inlichtingenbron bijvoorbeeld een goed zicht op de Duitse onderzeebootvloot. Naast de al genoemde militair-politieke maandoverzichten vervaardigde GS III tijdens de oorlog ook dagberichten voor de opperbevelhebber, die na verloop van tijd een iets bredere verspreiding kregen, namelijk onder de ministers van Oorlog en Buitenlandse Zaken en de hoofden van de afdelingen van de Generale Staf.

Zoals altijd het geval is met neutrale landen in oorlogstijd, werkte ook Nederland in deze jaren als een magneet op buitenlandse inlichtingenmedewerkers en hun agenten. Vanuit Nederland vertrokken Duitse agenten naar Groot-Brittannië en in Nederland opereerden Belgische, Britse, Franse, Russische en later ook Amerikaanse agenten en hun Nederlandse handlangers tegen Duitsland en de Duitse troepen in België. Ook rapporteerden Britse en Duitse agenten langs de Nederlandse Noordzeekust over vijandelijke scheepsbewegingen. In Nederland waren tevens de correspondentieadressen gevestigd waarlangs de communicatie tussen buitenlandse inlichtingendiensten en hun medewerkers en agenten plaatsvond.

Teneinde geen der oorlogvoerende landen aanleiding te geven zich te beklagen over een gebrek aan neutraliteit ontwikkelde Fabius een stelsel waarbij individuele medewerkers van GS III contacten onderhielden met de in Nederland gestationeerde militair attachés van Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. Met deze militair attachés en informeel ook met de leiders van buitenlandse spionagenetwerken bestonden afspraken dat hun inlichtingendiensten weliswaar mochten opereren in Nederland, maar dat zij slechts tegen andere landen en niet tegen Nederland zelf mochten spioneren. Zij moesten zich onthouden van het